

A nyelvrokonító józanság útján

I.

1. A halála másfélszázadik évfordulóján az emlékezés fényébe vont Gyarmathi Sámuel élete, a maga korában játszott tudománytörténeti szerepe és saját korán túl utaló jelentősége csak úgy mérhető fel teljes nagyságában, ha tudománytörténeti távlatba állítva megismerkedünk azokkal az előzményekkel, amelyek úttörő kezdeményezését előkészítették, sőt ha ezen túlmenően nagy vonásokban magunk elé idézzük azt, a kor kicsinyes hazai értetlenségében hanykolódó és végül is elhanyagolt életet, amelynek rendjén a mostoha társadalmi és művelődési körülmények ellenére is a nyelvész Gyarmathi oly jelentős eredményekre jutott el.

2. Minden tudományos pálya egy emberi élet keretei között, bizonyos társadalmi, művelődési körülmények, előrelendítő és hátráltató egyéni életmozzanatok függvényeként bontakozik ki. Nem kivétel ez alól Gyarmathi Sámuel tudományos pályája sem. Éppen ezért mielőtt alkotó tudományos munkásságát értékelnők, meg kell ismerkednünk életével is.

Gyarmathi életére nézve három életrajzíró szolgált megbízható adatokat. A legkorábbi életrajzi tájékoztatás írója, Kállai Ferenc a Gyarmathi halálát követő második évben, 1832-ben még használhatta a nagy nyelvésznek azt a naplóját, amely azóta elkallódott vagy valahol lappang. Kállai e naplóból Gyarmathi életének olyan mozzanatairól értesülhetett, amelyekhez később semmilyen más forrásból nem juthatott hozzá a kutató. Ilyenféle okból forrásértékű számunkra dr. Both Istvánnak, a zilahi református Wesselényi-kollégium egykori tanárának az az ünnepi beszéde, amelyet Gyarmathi zilahi tanári beköszöntőjének százados évfordulóján, 1900-ban tartott. Az emlékbeszéd írója is a Kollégium irattárában akkor még meglévő, a későbbiekben elkallódott iratokból meríthetett a tudós életpályájára vonatkozó fontos adalékokat. A Gyarmathira vonatkozó életrajzi irodalomban kiemelkedő jelentőségű M. Nagy Ottónak, a Wesselényi-kollégium egykori, nagy teológiai-filozófiai felkészültségű és rendkívüli kritikai érzékű vallástanárának hosszas kutatás eredményeként közzétett munkája, a mindmáig legterjedelmesebb és legrészletesebb Gyarmathi-tanulmány. E tanulmány írója is felhasználhatott azóta az elkallódás sorsára jutott Gyarmathi-iratokat, emellett kitaró levéltári és könyvtári kutatómunkával és új, addig nem ismert életrajzi mozzanatok feltárásával, a Gyarmathi-irodalom életrajzi adalékainak kritikai megrostálásával, az élet- és pályakép homályban maradt pontjainak megjelölésével nagy szolgálatot tett a tudománytörténeti kutatásnak.

E három alapvetően fontos életrajzi tájékoztatás írói nem támaszkodhattak egykorú hivatalos anyakönyvi bejegyzésre már Gyarmathi életének kezdő mozzanata, születési időpontjának megállapítása tekintetében sem. Azt, hogy 1751. július 15-én Kolozsvárott Gyarmathi János és Osváth Éva gyermekeként született, sem anyakönyvi, sem családi feljegyzés nem őrizte meg számunkra. Ez az emberi élet kezdetére vonatkozó első adat valószínűleg a Kállai Ferenc kezén megfordult naplóból vagy más forrásból kerülhetett bele az első életrajzba.

Születése időpontján túl Gyarmathi családjáról, rokonsági viszonyairól úgy szólva semmit sem tudunk. Gyermekeveiről is első biztos adatunk az iskoláztatás megkezdésére vonatkozik. Eszerint szülővárosa református kollégiumában kezdte a betűtetéssel való ismerkedést, de aztán az iskoláztató hely többszöri változtatásával Zilahon is diákoskodott, végül aztán 1776-ban a nagyenyedi Bethlen-kollégiumban 25 éves korában kitűnő eredménnyel fejezte be közép- és főiskolai tanulmányait. Tanulmányi eredményei egyengethették az utat a természettudományok iránt rendkívüli érdeklődést mutató Gyarmathi számára a bécsi egyetem orvostudományi

karán végzendő tanulmányok lehetősége felé. Az a hat év, amelyet ösztöndíjas hallgatóként a bécsi egyetemen töltött, és amelyet végül is 1782-ben az orvosdoktori oklevél megszerzésével zárt le, az orvoslás mesterségére készülő ifjú életének legkevésbé ismert időszakához tartozik: itteni életéről, tanulmányi eredményeiről semmit sem tudunk.

A császárvárosban töltött évekkal Gyarmathi külföldi tartózkodását nem érezte befejezettnek. Ezért a természettudományok mellett a nyugati ipari és technikai fejlődésre vonatkozó tapasztalatszerzés céljából az ifjú orvos vándorútra indult. Koldusszegény diák létére egyik diáktársával gyakran gyalogszerrel, szűkösen táplálkozva, a csehországi Prágán át Németországban tett útja során Hamburgig nagyon sok kisebb-nagyobb várost meglátogatott. Ekkor ejtette útjába először a későbbi egyetemi tanulmányok és az alkotó tudományos pálya alakulása szempontjából oly jelentős egyetemi várost, Göttingát is.

3. Az ösztöndíjból megtakarított pénzből csak négyhónapi vándorlásra futotta, és így Gyarmathi 1783 elején kénytelen volt Németországból hazatérni. Visszaérkezte után előbb Magyarországon gr. Ráday Gedeon két unokája, majd szűkebb hazájában, Erdélyben gr. Rhédey Ádám és Ferenc mellett nevelősködött. Életének e két nevelősködési szakasza közben Nagyenyeden kezdte meg a gyakorló orvosi működést. Rövid nagyenyedi tartózkodásának idejére esik élete egyik, részleteiben teljesen ismeretlen mozzanata: rövid életű házassága is. Házaselete hirtelen félbeszakadása után előbb gr. Bethlen Gergely udvari orvosaként, majd Hunyad megye phisicus (főorvosi) állásában folytatott orvosi gyakorlatot. Déván töltött éveiben kezdte meg nyelvtudományi munkásságát az 1794-ben megjelentetett kétkötetes *Okoskodva tanító magyar nyelvemester* megírásával.

Noha Gyarmathit természettudományos hajlamai sodorták az orvosi pályára, vizolygott a pénzszerzéssel járó gyakorló orvosi élet folytatásától. Valószínűleg ezért és a további egyetemi tanulmányok reményében 1795-ben készségesen vállalkozott arra, hogy gr. Bethlen Eleket németországi tanulmányútra kísérje. Az ottani tanulmányozás egyetemi központjául Göttingát jelölte ki ugyan a szülői akarat, a szünidőkben azonban Gyarmathi az ifjú gróffal bejárta egész Németországot, és meglátogatta Dániát, sőt talán Svédországot is. A göttingai tartózkodás Gyarmathi nyelvtudományi munkássága szempontjából döntő jelentőségű volt. A göttingai egyetem hírneves nyelvész-, történet- és természettudós-tanárai előadásainak hallgatása, a személyes érintkezés, a gazdag egyetemi könyvtárban való búvárkodás lehetővé tette számára, hogy hároméves ott-tartózkodásuk utolsó esztendejében, 1798-ban sajtó alá bocsássa nagy jelentőségű, úttörő összehasonlító nyelvtudományi munkáját, az *Affinitast*.

4. A külföldi utazás és tanulmányozás rendjén Gyarmathit nemcsak a nyelvtudomány kérdései foglalkoztatták, rendkívüli érdeklődést tanúsított a természettudományok, az ipari és technikai fejlődés, nem utolsósorban a Németországban akkor kialakulóban levő modern neveléstudomány kérdései iránt is. Éppen ezért nem feltűnő, hogy hazatérte után — az *Affinitas* hazai rideg fogadtatása miatti kiábrándultságában — szakított a nyelvészkedéssel, sőt a gyakorló orvosi működéssel is, és 1800-ban a zilahi református kollégiumban tanári állást vállalt. Minthogy kilencévi zilahi tanárkodása ideje alatt eredménytelenül próbálkozott a modern németországi neveléstudományi elméletek és nevelői gyakorlat ismeretében szelíd eszközökkel, ráhatással megzabolázni a féktelen diákságot, az eszményi nevelői célok, elvek és a rideg valóság kibékíthetetlen ellentéte a gr. Bethlen Gergely családjá körébe való visszavonulásra készítette a kiábrándult Gyarmathit. A Bethlen családnak a Kis-Küküllő megyei Nagybunban levő birtokán tavasztól őszig a gazdálkodásban segédkeve, kertészkedve, botanizálva, ásványgyűjtési szenvedélyének áldozva, télen a családdal együtt a kolozsvári Bethlen-palotában élte le élete hátralevő két évtizedét.

Szülovárában — feltehetőleg Döbrentei Gábor haladó szellemű és a reformeszmékért lelkesedő kolozsvári baráti köre hatására — még egyszer fellobbant benne az alkotási vágy: megvalósította évtizedek óta melengetett tervét, az első magyar szövejtő szótár, a *Vocabularium* kiadását (Bécs, 1816). E munka megjelenésével le is záródott Gyarmathi alkotó tudományos működése; ezután neve nem szerepelt többé egyetlen nyomtatott vagy kéziratot munka címlapján sem. 1830. március 4-én Kolozsvárt, 79 éves korában, agyszélhűdés következtében rövid haláltusa után mentette meg a halál a további szenvedéstől. A neki élete végéig meleg otthont adó Bethlen családdal való bensőséges kapcsolatára mutat az, hogy gyászjelentését maga a tanítvány, Bethlen Elek fogalmazta meg, ő temettette el, és ő állított neki nemcsak egyszerű empire sírleket a Házsongárdi temetőben. Bethleneket „annyira érdekelte [értsd: érintette] ez a halál, hogy majd az egész háznép beteg“ — jegyezte fel naplójába gr. Gyalui Lajos.

II.

1. A tudománytörténet általános érvényű megállapítása, hogy a nagy, úttörő munkák jelentőségének tárgyilagossága értékelése csak a szóban forgó tudományok előzményeinek ismeretében és a korabeli tudománytörténeti szinthez való viszonyítás rendjén állapítható meg.

Jóllehet Gyarmathy első munkája, az *Okoskodva tanító magyar nyelvmester* csak a magyar nyelvtudomány története szempontjából jelentős alkotás, helyét a magunk tudományunk történetében is csak az egyetemes nyelvtudomány történetére való kitekintéssel — a tudománytörténeti előzmények ismeretében — állapíthatjuk meg.

Nemcsak a magyar nyelvnek, hanem Európa minden nyelvének tanítására, sőt tudományos vizsgálatára is évszázadokon át ránehezedett a latin nyelv uralma, illetőleg a két klasszikus nyelv, a görög és a latin vizsgálatának évszázadokon át megkövesedett módszere. A magyar nyelv tanításának azonban mindegyre észre kellett venniük a hajlító és analitikus latin nyelv meg a ragozó, képzőanyagban rendkívül gazdag magyar nyelvvel szembeeső különbségeket. A mondatbeli viszonyítást a latin például a névragozás eseteivel és — analitikusan — prepozíciókkal, valamint különböző szó szerkezetekkel fejezi ki, a tömörítő és ragozó magyar nyelv a mondattagok egymáshoz való viszonyának jelölésére a ragok és jelek végtelen sorát használja fel. A magyar igeragozás kettős jellege, az alanyi és a tárgyias ragozás különbsége teljesen hiányzik a latinból. Minthogy a latin nyelv grammatikai eszközeivel e kettősséget nem lehetett szemléltetni, ezt éppen úgy kellett rekeszteni a latin nyelvben készülő magyar nyelvtanokból, mint — hogy jellegzetes esetet említsék — a magyar képzőrendszer és az igeikötő jelentésárnyaló szerepének bemutatását. Nemcsak a latin nyelvben, hanem az összes indoeurópai nyelvekben kifejezhetetlen például a *csörög, csörren, megcsörren, csörget, csördít, csördül, megcsördül* vagy a *zeng, zendit, felzendül, megzendül, zengedez, zenget* közötti finom árnyalati különbség.

Mindemellett a latin nyelvtanirók munkáiból hiányzott a nyelv történeti szemlélete, a nyelvfejlődés és a nyelvi változások fogalmának ismerete. A nyelvtudományi vizsgálódásban a történeti szemlélet hiányát még súlyosbította az *O- és Új-szövetség* két nyelvének, a hébernek és a görögnek különleges megbecsülése, a két nyelv legelőkelőbb voltának egykori hiedelme. Ennek következményeként Európaszerte valamilyen nyelvbölcseleti büvészkedés, a hangokkal és szavakkal való játék, a fellegjáró nyelvészkedés kapott lábra. Minden nyelvet a *Biblia* legősibb nyelvével, a héberrel igyekeztek rokonságba keverni. Ez az Európán átsópró ragály Erdélyben is korán, már Geleji Katona Istvánnak *Magyar grammatikáskájában* (1645) jelentkezett, és aztán az ő korán túl napjainkig a délibábos nyelvészkedésben folytatódott.

2. Kora nyelvészkedő ragályától kezdetben Gyarmathy sem menekedhetett, a latin nyelv nyűgétől való felszabadulásra azonban figyelemreméltó kísérletet tett az *Okoskodva tanító magyar nyelvmester* megjelentetésével. A *Nyelvmester* tulajdonképpen pályázatra készült, de a pályázatra beérkezett művek közül a bírálók egyik pályamunkát sem tartották kiadhatónak. Gyarmathy munkája azonban mégsem jutott a kiadatlan kéziratok sorsára: az erdélyi országgyűlés határozata alapján 1794-ben két kötetben napvilágot látott.

A *Nyelvmester* nem iskolás nyelvtankönyv, hanem tudományos leíró nyelvtan. Az első olyan magyar nyelvtani kézikönyv, amely a latin nyelv nyűgétől megszabadulva, a magyar nyelv sajátosságait figyelembe véve mutatja be nyelvünk rendszerét. „A józan okosság vezérlését” követve Gyarmathy az addig megszokottnál jóval részletesebben tárgyalja a magyar hangok, a beszédrészek, a szóalkotás és a mondat szerkesztés kérdéseit.

3. Gyarmathy második nyelvészeti munkája, az *Affinitas linguae Hungaricae cum lingvis Fennicae originis grammaticae demonstrata* (A magyar nyelvnek a finn eredetű nyelvekkel való rokonsága, nyelvtanilag bebizonyítva) című műve már nemcsak a magyar, hanem az egyetemes nyelvtudományban is úttörő jelentőségű.

E munka tudománytörténeti előzményeit részletesen tisztázta az eddigi kutatás. Már Aeneas Sylvius Piccolomini — II. Pius néven római pápa — 1503-ban megjelent *Cosmographia* című egyetemes földrajzi munkájában felvetette a magyar meg a vogul (manysi) és az osztják (chanti) nép és nyelv rokonságát. Utána a XVI. és a XVII. században német, svéd, sőt magyar kutatók is bizonyították a magyar nyelvnek a finnugor nyelvekkel való rokonságát. E nyelvek alapos összehasonlítását sokáig megakadályozta a helyszínen gyűjtött, megbízható nyelvi anyag hiánya. Mikor azonban Strahlenberg Fülöp János svéd kapitány 1730-ban orosz fogságba ke-

rülve a helyszínen tanulmányozta a kelet-európai és a szibériai kis népek földrajzi, néprajzi és nyelvi viszonyait, az ott gyűjtött, sajnos még mindig viszonylag szegényes nyelvi anyag ismeretében maga és nyomában több más kutató is a finnugor nyelvek rokonságának hívéül szegődött. A nyelvrokonság kérdésében — a nyelvi tényekre alapított józan felfogás ellen — Magyarországon az „előkelőbb” héber—magyar és török—magyar nyelvrokonság, valamint a más keleti nyelvekkel való rokonítás hívei felháborodottan tiltakoztak. Az európai tudományos világban azonban a XVIII. század közepétől kezdve főként Fischer János Eberhard orosz akadémikus és Schlözer Ágost János német történétíró kritikai állásfoglalása nyomán teljes határozottsággal meggyökeresedett a finnugor nyelvek egy nyelvcsaládba tartozásának tétele. A finnugor nyelvek összehasonlításában a vizsgálódás módszerének kialakítása két magyar kutató: Sajnovics János és Gyarmathi Sámuel nevéhez fűződik.

4. Kettejük közül a jezsuita Sajnovics volt az idősebb, és így ő tette meg e téren az első lépést. Mikor ugyanis a tudományos világ egy 1769-re várható csillagászati eseményre készült, a csillagász Sajnovics is egy lappföldi megfigyelő pontra került. Itt a jelenségre várakozva, a környék lapp lakosai között végzett nyelvi megfigyelésekre támaszkodva, az addig közzétett lapp nyelvi anyag felhasználásával — a csillagászati megfigyelés befejeződése után — már 1770 januárjában Koppenhágában a dán Akadémia elé terjesztette, majd még ugyanez évben Koppenhágában és aztán Nagyszombatban meg is jelentette *Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse* (Bizonyítása annak, hogy a magyarok és a lappok nyelve azonos) című művét. (E munka címében az azonosság kiemelése nem a lapp és a magyar azonos voltát, hanem csak a két nyelv közös eredetét jelenti.) Ebben a művében Sajnovics már nemcsak szövegezetésekkkel bizonyította a két nyelvet, a lapp és a magyar rokonságát, hanem nyelvszerkezeti, alaktani elemek egybevetésével is.

Míg a kétségbevonhatatlan nyelvi tényekre alapított összehasonlító nyelvészeti eredményeket a nyugati világ teljes elismeréssel értékelte, a hazai fogadtatás mereven elutasító volt. Kevés kivétellel az írók többsége, a nyelvészek és a történészek szinte valamennyije a kiméretlen visszautasítás ellentmondásával válaszolt Sajnovics „lealacsonyító” rokonítására. A közhangulatot Barcsai Ábrahám szállóigezerűen terjedező kétsoros verse fejezte ki:

*Sajnovics jármától óvjuk nemzetünket,
Ki Lapponiából hurcolja nyelvünket!*

A hazai személyeskedő rágalmaktól és a durva támadásoktól elkeserített kutató csalódottan vonult vissza a csillagászati megfigyelések csendes világába, majd az egyetemi oktatás nyugalmasabb területére. Nemcsak hogy a férfikor derekán, 52 éves korában, 1785-ben bekövetkezett halála előtt nem szolgáltattott az úttörőnek elégtételt a sors, de nem érthette meg a Gyarmathi munkásságában jelentkező halk helyeslést sem.

5. Ilyen előzmények után, a XVIII. század végi magyar társadalom romantikus nyelveredeztetési hiedelmeinek világában, az elismertetés nem nagy reményével folytathatta Sajnovics vizsgálódásait a csaknem három évtizeddel később jelentkező kortárs, maga Gyarmathi Sámuel sem. Életpályája legfontosabb mozzanatainak felvázolásakor már láttuk, hogy orvosi végzettsége ellenére Gyarmathit egész élete folyamán nem a medicina, hanem a nyelvtudomány kérdései érdekelték. Mikor aztán a *Nyelvmester* megjelenése utáni évben, 1795-ben a gondjaira bízott ifjú Bethlen Elekkel Németországba érkezett, Göttingában, korának egyik leghíresebb német egyetemén sem az orvostudomány, hanem a nyelvészet és a történettudomány kérdései kötötték le érdeklődését.

A magyarság őstörténeti és nyelveredeztetési kérdései vonatkozásában göttingai tartózkodása kezdetén Gyarmathi tudományos nézetei aligha jutottak túl a hazájában közkeletű, ábrándos felfogáson. A göttingai tanulmányi évet megelőző esztendőben megjelent *Nyelvmestere* előszavában ő maga még így nyilatkozott: Nyelvünk „napkeleti nyelv, melyre nézve különbözik is nagyon az európaiaktól, ellenben pedig sok dolgokban hasonló a zsidó, káldeai, samariai, szíriai, szerezsen es arabiai nyelvekhez”. Minthogy azonban Göttingában éppen annak a történészprofesszornak, Schlözernek előadásait hallgatta, aki a magyar nyelv finnugor eredeztetésének feltétlen híve volt, tanára előadásainak és személyes ösztökélésének hatására Gyarmathi tudományos felfogásában gyökeres változás ment végbe: maga is a magyar nyelv finnugor rokonságát valló professzor tudományos álláspontja hívéül szegődött. A tudománytörténeti kutatás — részint feltevésszerűen — tisztázta ugyan a más részről kapott külső hatásokat is, nem kétséges azonban, hogy az eléje táruló finnugor nyelvi anyag bizonyító erején kívül a legdöntőbb módon Schlözer professzor

befolyásolta Gyarmathit új nyelvhasonlító állásfoglalása és módszere kialakításában. A göttingai tartózkodás tudományos teljesítményeként 1798-ban ki is került a nyomdából a finnugor nyelvhasonlításban kiemelkedő jelentőségű munka: az *Affinitas linguae Hungaricae cum lingvis Fennicae originis grammaticae demonstrata*. Az 1799-es évszám valószínűleg könyvterjesztési megfontolásból kerülhetett a mű címlapjára.

Az *Affinitas*nak I. Pál orosz cárhoz intézett ajánlása azt sejteti, hogy Gyarmathiban felvetődhetett az Oroszországban uralkodó támogatással a nyelvrokonok közé teendő gyűjtőút terve is. E terv a cári érdektelenség és a napóleoni idők háborús zavarai közepette nem valósulhatott meg, és ezzel az *Affinitas*ban felhasznált nyelvi bizonyító anyag kiegészítése és a bizonyítás módszerének továbbfejlesztése a lehetőségek határán kívül került.

A munka címlapján szereplő *grammaticae demonstrata* címrészlet már eleve is jelzi azt, hogy a szerző a nyelvrokonosság bizonyításában a nyelvtani, illetőleg nyelvszerkezetbeli egyezéseknek tulajdonított döntő jelentőséget. A cím második része (*Affinitas... cum lingvis Fennicae originis*) meg arra utal, hogy Gyarmathi a bizonyítás körébe vonta az általa ismert összes finnugor nyelveket. A nyelvszerkezetbeli egybevetés határozott hangoztatásával és a vizsgálódásnak az egész finnugorsági körére való kiterjesztésével, sőt a szamojéd nyelvekből vett bizonyító anyag bevonásával — Sajnovics úttörése nyomán — a szerző nagy lépést tett a finnugor, illetőleg az uráli összehasonlító nyelvtudomány körének és módszerének jelentős továbbfejlesztésére.

Eppen ezért Gyarmathi Sámuel — Sajnovicsal együtt — nemcsak az uráli nyelvek összehasonlító kutatásában tarthatjuk úttörő személyiségnek, hanem az egyetemes összehasonlító nyelvtudomány módszerének kezdeményezésében és kifejtésében is. A két magyar kutatónak az egyetemes nyelvtudomány történetében megállapítható szerepére és időtálló teljesítménye jelentőségére mutat az a pusztá tény, hogy az Amerikai Egyesült Államokban századunk hatvanas éveiben mind a *Demonstratiót*, mind az *Affinitast* — angol nyelvű bevezetővel — hasonló kiadásban újra megjelentették.

6. A külföldi tudományos világ egykori kitüntetett értékelésének ellentmondva, az *Affinitas* hazai fordítása is a szinte tökéletes semmibevétel, hébe-hóba a gúnyos lebecsülés formájában jelentkezett. Nem csoda hát, hogy az *Affinitas* európai híru szerzője a hazai fogadtatás dermesztő légkörében és a göttingainál összehasonlíthatatlanul kedvezőtlenebb itthoni könyvtári viszonyok közepette a továbbiakban felhagyott az összehasonlító nyelvtudományi munkálkodással, és visszavonult egy vidéki városka kicsinyes világába, hogy középiskolai szinten — mindenek októként — fegyelméletlen, rakoncátlan diákok tanításával, nevelésével bajoskodjék.

Az újabb csalóddal járó zilahi tanárkodás kilenc éve és a rá következő fél évtizednyi remeteségbe vonulás után — hihetőleg Döbrentei Gábor kolozsvári körében — még egyszer fellobbant az élemedett koru Gyarmathiban a nyelvtudományi alkotás vágya. 1816-ban Bacsben megjelentetett *Vocabularium*ával valóra váltotta regóta melengetett tervét: az első magyar etimológiai szótárt. Minthogy Gyarmathi e munkájában a magyar szavak egész soráról mutatta ki az idegen eredetet, a *Vocabularium* még inkább a népszerűtlen, agyonhallgatott könyvek sorsában osztozott, mint idősebb testvére, az *Affinitas*. Kazinczy Ferenc levelezésében magától Kazinczytól, de kivüle Kölcseytől és Döbrenteitől megőrződött lekcisnylő, elítélő nyilatkozatok tesznek bizonyossá arról, hogy még ezen a magas szinten is milyen ellenérzést váltott ki Gyarmathi e műve: a nyelvi kölcsönhatás szóképzleti vetületének a korra nem jellemzően józan szemlélete.

7. S ha már a nyelvi kölcsönhatás kérdésének futó megemlítésével utaltam Gyarmathinak e tekintetben való józan felfogására, meg kell említenem egy benünket közelebről érintő kérdést is: Gyarmathinak a szókincsünkbe bekerült román eredetű kölcsönzések problémáját illető állásfoglalását. Már az *Affinitas*ban és még hangsúlyozottabban a *Vocabularium*ban Gyarmathi elfogulatlanul számolt az együttélő népek érintkezéséből adódó szókincsbeli kölcsönhatás nyelvi következményeivel. Az ilyen értelmű magatartás logikus következményeként az ő bizonyításában a magyar szókincsnek a latin, német, szláv, török vagy újlatin nyelvekből bekerült jövevényelemei sorában ott szerepelnek a szókincsünkbe románból bekerült kölcsönzések is. Ezt a tárgyilagos, józan állásfoglalást akkor értékelhetjük igazán, ha tekintetbe vesszük Gyarmathi korának ábrándos nyelveredetiztatói közül például annak a Horvát Istvánnak a hírhedt szószármaztatásait, aki az ókor nagy személyiségeinek és földrajzi világának neveit játszi könnyedséggel magyar eredetűnek nyilvánította.

8. Összefoglalásként Gyarmathi tudománytörténeti jelentőségét így jellemezhetjük:

a) Az *Okoskodva tanító magyar nyelv*mesterben Gyarmathi megteremtette az első olyan magyar leíró nyelvtant, amely a magyar nyelv rendszerét a latin nyelvtől függetlenül a különleges nyelvi sajátságok figyelembevételével mutatja be.

b) Nagyon józan nyelvi tényekre alapított szemlélettel közelítette meg Gyarmathi a nyelvi kölcsönhatás kérdését is, mikor a *Vocabularium*ban a környező nyelvekből a magyarba bekerült jövevényszó-anyagot tárgyilagosan megjelölte.

c) E két, csak a magyar nyelvtudomány története szempontjából jelentős érdemén túl Gyarmathi az *Affinitással* egyetemes vonatkozásban is úttörő személyiség: az összehasonlító nyelvtudomány módszerének kezdeményezői közé tartozik.

Szabó T. Attila

Közös hagyományok a románok és a székelyek társadalmi és függetlenségi küzdelmében (XV—XVII. század)

A tavaly Bukarestben megrendezett Történettudományi Világkongresszus előtt pártunk főtítkára, Nicolae Ceaușescu elvtárs találkozott a hazai történészekkel. Az 1980. május 27-i találkozón elhangzott beszédében a köztársaság elnöke hangsúlyozta, hogy e kongresszusra a romániai történészek a kölcsönös megismerés és tisztelet szellemében készültek fel, és elsődrendű feladatuknak tartják e szellem érvényesítését, képviselését. Az irányt szabó elnöki beszéd leszögezte: a történészek legfontosabb feladata azoknak az eseményeknek, folyamatoknak a feltárásában áll, amelyek a népeket egymásra utalták, összekapcsolták, a közös történelmi alkotás medrébe sodorták, szemben az őket elválasztó vagy éppenséggel szembehelyező eseményekkel. Persze — hangsúlyozta Nicolae Ceaușescu elvtárs — ez nem jelenti a történelmi valóság egyoldalú szemléletének az alkalmazását, hanem csupán annak az igazán humánus és előremutató szellemnek a képviselését, amely az események és folyamatok feltárásában a népek közötti közeledés és megértés útját egyengeti.

Valójában a történelem nem volt csupán a derűs napok diadalmenete. A társadalmi és nemegyszer a nemzeti ellentétéktől terhes múltnak megvannak a maga árnyoldalai is. A kérdés csak az, hogy ne ezek egyoldalú bemutatása, értékelése kerekedik felül és szabja meg a tudatalakító történetírást. Roppant fontos, hogy egész felfogásunkat annak az igazságnak a felismerése és tiszteletben tartása vezérelje, amely szerint minden népnek, nemzeti és nemzetiségi közösségnek a múltja egyaránt szép és megbecsülésre kötelez. Ezen a téren nincsen faji vagy nemzeti alapokon álló kiváltság, a történelem nem csupán a „kiválasztott népek” műve, akik mindent alkottak a velük szembehelyezett, „alkotásra képtelen” és mindig rossz szellemet képviselő népekkel. Nincs ok és történelmi alap arra, hogy valamelyik nép is szégyellje a múltját vagy mások elítélő, megbélyegző szemléletét viselje. Amennyiben érvényes az, hogy nem becsülheti meg más népek történetét az, aki a saját népe múltját becsméri, éppen annyira tagadhatatlan az is, hogy nem viseltetik kellő tisztelettel a saját népének múltja iránt az, aki a más népek történelmét becsméri. De már maga a történelemalkotás sem oszlott mindig meg, vagy nem szorítkozott csupán az etnikai közösségek zárt kereteibe. Sokszor utalta a közös sors egymásra a különböző közösségeket, állította az együttműködés feladatainak megoldása elé; a kölcsönös hatások, a befolyások sok irányú és nemegyszer áttételes érvényesülése pedig mindig a közös alkotás irányába sodorták a különböző etnikai, népi, nemzeti és nemzetiségi közösségeket. Ha tehát ezt tagadni nem lehet, akkor jogosan vetődik fel a kérdés: mi az értelme annak, hogy mindent, ami előremutat, csupán egyes etnikai közösségek alkotásának tekintsék és tüntessék fel, míg a más népek múltjának számlájára kerüljön mindaz, ami eltérendő? Valójában ez a történelemhamisítás egyik változata, s a polgári elfogultság és kizárólagosság gyökeréről táplálkozik.

Tagadhatatlan persze, hogy bizonyos korszakokban az egyik vagy másik nép jár élen, de ha jobban megfigyeljük a jelenséget, mindig felleljük ennek a tör-

ténelmileg pontosan meghatározható okait anélkül, hogy faji vagy etnikai mozgatórugók kellene segítségül hívjunk. A történetírás akkor fedi leginkább a valóságot, ha egyik vagy másik etnikai közösség múltját az általános emberi fejlődés mindenkori szintjén igyekszik bemutatni, felfedve mindazt, ami az egyetemes történelemhez kapcsolta. Távol áll tőlünk, hogy az egyéni, egyedi alkotást és sajátosságokat tagadjuk, sőt az a meggyőződésünk, hogy a sajátosságok, mindaz, amivel gazdagítja egyik vagy másik nép múltja az egyetemes történelmet, csakis úgy domborodik ki, ha a kapcsolás állandóan fedi a valóságot. Mindez persze hangsúlyozottabban vonatkozik a szomszédságban élő vagy egy és ugyanazon területet lakó etnikai közösségekre. Ez esetben mind a közös alkotás, mind pedig az egymásrautaltság sokkal világosabban tör felszínre.

A kölcsönös segítség és együttműködés vonatkozásában itt a románok és székelyek közös hagyományaira szeretnék bővebben kitérni a társadalmi és függetlenségi küzdelemben a XIV. század végétől a XVII. század elejéig. A magyar—román egymásrautaltság egyik mozzanata ez mind a külső betolakodók, mind pedig a néptömegek kizsákmányolói ellen vívott harcnak. S mivel a harc nem volt könnyű, az ellentmondásoktól nem mentes közös küzdelem is egyre izmosodott, és az együttműködés mind tartalmában, mind formáiban gyarapodott.

Történelemszemléletünk megköveteli, hogy az együttműködés mozzanatait is a sokszínűségükben kidomborodó egység dialektikus összefüggésében vizsgáljuk. Mindenekelőtt szemügyre kell vennünk, hogy melyek voltak azok a mozgatórugók, miben álltak azok a körülmények, amelyek a két különböző etnikai közösséget az együttműködésre kényszerítették, a közös harc porondjára állították. A székely—román törökellenes küzdelem kérdése nem új keletű a történetírásban, de bemutatása sokáig csupán az egyedi példák felsorolására szorítkozott, s így nemegyszer a véletlenszerűség benyomását keltette, ugyanis elszigetelt példákkal mindent illusztrálni lehet. Az utóbbi évek marxista történetírásának köszönhetjük, hogy a székely történet behatóbb tanulmányozása kapcsán rámutatott az együttműködés feltételeire. A feudalizmus előrehaladásának ellenére a székelység tömegeiben megőrizte a XVI. század derekáig a szabadparaszti állapotot. Ez a sajátos társadalmi szerkezet a székelyek fejenkénti hadkötelezettségéből fakadt, no meg azokból a természetföldrajzi adottságokból, amelyek főleg Gyergyóban, Csíksban, Kászomban és részben Háromszéken meg Udvarhelyszéken szűk határokat szabtak a gabonatermelésnek s ezzel a hűbéri rendszerre jellemző nagyobb kiterjedésű birtokok kialakulásának s a velük járó tömeges jobbágyosodásnak. A fegyverviselő székelyeknek már letelepedésüktől fogva fontos szerep jutott az ország védelmében, s így a központi királyi hatalomnak érdekében állott ezt a katonaelemet oltalmazni a hűbérurak túlkapásaival, visszaéléseivel szemben. Tudott dolog, hogy az országot ért támadás esetén a székelyek saját hadi felszerelésükkel és egy hónapra elegendő élelemmel fejenként szálltak hadba. Ők alkották az ország legolcsóbb és egyben Erdély legszámosabb katonaelemét. De meghatározott arányban részt kellett venniük a király vagy a vajda vezette külországi hadjáratokban is. Erre egyre gyakrabban került sor különösen a XIV. század végétől, amikor az oszmán birodalom elfoglalta a Balkán-félsziget jelentős részét, és a Dunánál megjelvenve egyaránt fenyegette Havaselvét és a magyar királyságot. Bár a havaselvi hadak már a XIV. század második felétől részt vettek a balkáni törökellenes hadjáratban, a nagy veszély a század végén következett be, amikor Havaselve trónjára Mircea cel Bătrîn került, aki hozzálátott a törökellenes védelem megszervezéséhez. Védelmi politikája találkozott Luxemburgi Zsigmond magyar király azon törekvésével, hogy európai méretű hadjáratot szervezzen az oszmán—törökök kifűzésére a Balkánról. A történelmi szükségszerűség hozta magával, hogy 1395. március 7-én Zsigmond király és Mircea cel Bătrîn törökellenes szerződést kötött. A teljes egyenjogúság alapjaira fektetett szövetség meghatározta az együttműködés formáit és feltételeit, a kölcsönös támogatás és közös küzdelem megszervezését. Ettől kezdve a királyi hadakban harcoló erdélyi vajda seregében jelentős szerep jutott a székelyeknek. Hadd említsük meg, hogy még 1395-ben a székelyek hada támogatta a havaselvi sereget Nikápoly ostrománál és bevételénél, amikor vezérük, Losonczy István is elesik az ütközetben. Ugyancsak székely hadakat küldött a király Mircea cel Bătrîn támogatására az ellene lázadó havaselvi bojárok megzabolozására. Részt vettek a székelyek a havaselvi vajda hadainak oldalán a Dobrudzsa felszabadításáért vívott csatákban, majd később Stibor erdélyi vajda vezetésével az al-dunai törökellenes harcokban.

A XV. század derekán a törökellenes küzdelem megszervezését Hunyadi János, a román és magyar nép közös hőse, a balkáni népballadák Szibinyáni Jankja ragadta kezébe. A temesi bán, a királyi hadak főparancsnoka, az erdélyi vajda és végül Magyarország kormányzója törökellenes hadjárataiban mindig ott voltak a székelyek, a Hunyad és Hátszeg vidéki román kenézekkel együtt, a szász városok

gyártotta hadi felszerelésekkel. Jellemző, hogy Hunyadi János az 1438 nyarán vívott küzdelmek után (amikor a viddini Mezit bég hadait kiűzte Erdélyből) állította ki a csiksomlyói kolostornak adományozott kiváltságlevelét, amelyben a csiki székelyek vitéségét örökítette meg. Ismeretes, hogy a székely had Hunyadi János székely ispán vezénylete alatt küzdött 1442-ben a havaselvi törökellenes hadjáratban, a híres ialomíjai győzelem kivívásában. Hunyadi János 1443-ban a Duna menti népek, magyarok, románok, szerbek és bolgárok, valamint a legendás Szkender bég vezette albánok összefogására támaszkodva szervezte meg a történetírásban „hosszú hadjárat” néven ismert törökellenes balkáni támadását. A székelyek ekkor is ott voltak hadában. Hunyadi mint Magyarország kormányzója erősítette meg szabadságlevelében a székelyek szabadságait, ezzel is mintegy kiemelve hősiességüket, véraldozatukat. A hosszú téli hadjárat után II. Murád szultán is kénytelen volt megállapítani, elismerni, hogy „a magyarok és románok együttesen nagy erőt képviselnek”. A népek közötti összefogásból és kölcsönös támogatásból sarkant ez az erő.

Noha Mátyás király és Štefan cel Mare viszonya a XV. század hatvanas éveinek második felében éppen a magyar király moldvai hódítóhadjáratának következtében elmérgeződött, a mindkettőjüket fenyegető veszély jobb belátásra bírta őket. A kölcsönös támogatást leszögző szerződés után a királyi hadak is Štefan cel Mare oldalán küzdtek a török ellen. Most is főleg a székely had volt az összekötő kapocs. A XV. század humanista lengyel történetírója, Jan Długosz jegyezte fel például azt, hogy az 1475 januárjában kivívott, Vaslui melletti győzelemben Štefan cel Mare oldalán harcolt az őtezernyi főből álló székely had. A neves lengyel történetíró azt a mozzanatot is megörökítette, amikor a székely hadak magukra vállalták a csata megkezdését, és közülük másfélezen estek el az ádáz küzdelemben. 1476-ban, amikor a bátor moldvai vajda ellen maga II. Mohamed szultán indult haddal, Mátyás király ugyancsak a székely hadakat vezényelte ki Štefan cel Mare megsegítésére. Rendszeressé vált a XV. század második felében a székelyek részvétele a Moldvában vagy Havaselvén vagy éppenséggel a balkáni hadszíntereken vívott törökellenes küzdelmekben. Éppen ezért joggal követelték a székelyek II. Ulászló királynak küldött panaszlevelükben, hogy fékezze a vajdát és a nemeseiket az ellenük irányított visszaélésekben és erőszakos jobbágyosításban, mert a fegyverviselés jogán szabadok. Szabadságukért sok véraldozatot hoztak, ugyanis — amint írják — „midőn a boldogult királyok bennünket fölszólítottak, minden táborozáson ott voltunk az ország védelmére, s őseink vére különböző országokban tudniillik Moldvában, Havaselvén, Rácországban, Török-, Horvát- és Bolgárországon bőven omlott és a mi vérünkől patakok folydogáltak, tagjainkból és csontjainkból pedig halmokat hánytak”.

A jogtalanság és visszaélések rendszere, a szabadságok megnyirbálása, az erőszakos jobbágyosítás kényszerítette a székelyeket a XV. század végén és a XVI. század elején az egyre határozottabb fellépésre a nemesek és kiváltságosoktól élvező székely főrendiek ellen. Persze a székelyek hűbérrelles küzdelme ekkor már nem volt új keletű, hiszen már 1430-ban általános székely felkelésről adnak hírt a korabeli források. 1465-ben meg a háromszéki Szolga Miklós állott a támadásba lendülő székelyek élére, akik a Zabolán tartott közgyűlésükön úgy határoztak, hogy élve nyúzzák meg az őket elárló előkelőket, és szalmával tömjék ki bőrüket. A székelyek ugyanis roppant vigyáztak arra, hogy a maguk választotta tisztségviselők a közösség érdekeit védjék, éltek is a szabad választás jogával, hogy nyakukba idegen, elnyomó vármegyei nemeseiket ne állítsanak, akik csak saját önző érdekeiket tartják szem előtt, mintegy szembehelyezkedve a székely község szabadságaival, jogaival. Példamutatóan fogtak össze és léptek fel, hogy választott vezetőiket a közösségi szabadságok védelmezésére kényszerítsék, és a közösséget elárló vezetőket vagy főrendieket szigorúan megbüntessék. Brodaries István állítása, miszerint a harcias és vitéz székelyek között „nincs nem nemes, sem paraszt, a svájciakhoz hasonlóan valamennyien egyenlő jogokat élveznek”, a XVI. század elején már nem fedte a teljes társadalmi valóságot. Éles osztályellentétek feszítették a székely társadalmat is. Közéletben áll a valósághoz Oláh Miklós feljegyzése a székelyekről. Szerinte a magukat a hunok ivadékaiknak, Csaba királyfi leszármazottjainak tartó székelyek „valamennyien egyenlő gondját viselik szabadságjogaiknak, senkinek sem engedik ugyanis, hogy szabadságban megelőzze a másikat”. Feljegyezte továbbá azt is, hogy választott kapitányuk vezetői őket a hadba, neki van jogában „bíráskodni fölöttük, gyűlést hívni össze, velük együtt dönteni a fontosabb dolgokban”. A humanista történetíró szerint a székelyek „adót senkinek nem fizetnek”, kivéve, „mikor Magyarország királya koronáztatik, nősül vagy fia születik”, ilyenkor ugyanis fejésként egy-egy ökröt küldenek a királynak. Az ökrösítés néven ismert adó (a királynak adott ökröket bélyegző vassal megegetik) beszédese sem ment azonban zökkenő-

mentesen. 1506-ban ugyanis a székelyek megtagadták az ökördó beszolgáltatását. Ulászló Tomori Pált küldte a lázadó székelyek leverésére válogatott lovashaddal. Közöttük volt Oláh Miklós apja is tizenhat lovassal, sőt az összecsapásban „húsz sebet kapott”. A Marosvárhely mellett összegyűlt székelyek szétverték az ellenük küldött királyi hadat. „A székelyek — írja Oláh Miklós — az ősi szabadságot még a mai napig sem felejtették el. [...] Ha észreveszik, hogy valamelyikük a közösség és a közjó ártalmára tesz valamit, vagy titokban áskálódik a szabadság ellen, amit minden emberi dolognál többre értékelnek, vagy kihirdetett rendeleteikre nem kel föl az ellenségre, és látják, hogy ellenkezik, vagyonát széthordván házát földig rombolják, és ha szerét ejthetik, megölik.” Az összefogás és a közösségi tudat annyira erős volt a székelyek között, hogy évszázadokon át sikerrel védték szabadparaszti állapotukat. Verancsics Antal krónikájából is tudjuk, hogy a XVI. század első felében a székely társadalmat az osztályellentétek magas feszültsége jellemezte. Sorraikban állandóan nőtt az elégedetlenség, s éppen ezért nem véletlenül került ki közülük az 1514. évi nagy parasztháború vezére, Dózsa György. Az egész magyar királyságot megrázó parasztháborúra jellemző Erdélyben, a Bánságban, a Körösök vidékén és Máramarosban a román és magyar jobbágyparasztok összefogása, közös harcuk a hűbéri kizsákmányolás ellen.

A székelyek és a moldvaiak közötti katonai együttműködés további szakaszát a Petru Rareș moldvai vajda küzdelmeiben való székely részvétel jellemezte. Amikor a Porta Aloisio Gritti kalandort küldte Erdélybe hadakkal, hogy befolyását itt megerősítse, és ezután Petru Rareș trónjától megfossa, a székelyek a moldvai vajda hadait támogatták. Részt vettek a székelyek 1538-ban a moldvai törökellenes küzdelemben, amikor Petru Rareș ellen maga Szolimán szultán vezetett hadjáratot a moldvai bojárság árulását kihasználva. A székely hadak fedték Petru Rareș menekülését Erdélybe. A XVI. század második felében is hírt adnak a források a közös törökellenes küzdelemről. Említsük meg például azt, hogy Báthori István, Erdély fejedelme és Lengyelország választott királya nemegyszer küldött székely hadakat a moldvaiak segítségére. 1592-ben viszont a moldvai vajdával kötött török- és tatárellenes szövetség értelmében Báthori Zsigmond, Erdély fejedelme mintegy kétezer főből álló székely hadat küldött Moldvába. Brassó városa szerelte fel e hadat ágyúkkal és más fegyverekkel. Élén olyan neves kapitányok és hadnagyok állottak, mint Sibrik Gáspár, Karácsonyi Tamás, Somogyi Sebestyén és Nagy Ádám. Három álló évig küzdött ez a székely sereg a moldvai hadakkal együtt az állandóan betörő tatár és török hadak ellen.

A románok és a székelyek katonai együttműködésének legjelentősebb szakasza azonban akkor köszöntött be, amikor Havaselve trónjára Mihály vajda került, akit a román nemzeti tudat és vele egybehangzóan a hazai történetírás Erdély, Havaselve és Moldva politikai egyesítőjeként tart számon. A román nemzeti történelem e színes egyénisége a Porta éberségét kijátszva 1593-ban megvásárolta Havaselve trónját.

A tizenöt éves háború kirobbanása kínálta nemzetközi viszonyokat mind Báthori Zsigmond, Erdély fejedelme, mind pedig Mihály vajda kedvezőnek találta a török uralom lerázására. Báthori csatlakozott a Habsburgok vezette törökellenes szövetséghez, és egyengette az utat a havaselvi és moldvai vajdák bevonására. Maga a Bánságba küldte hadait a törökök ellen. 1594 novemberében Mihály vajda is zászlót bontott, de ezt megelőzően Báthori Zsigmond a fogarasi vár kapitányát, Horváth Mihályt nevezte ki a Havaselvére küldött mintegy négyezer székely lovassal és gyalogosból álló had vezérévé, amelynek segítségével Mihály vajda 1594. november 13-án felkoncolta a Bukarestben tartózkodó törököket, és megkezdte országának felszabadítását a Porta fennhatósága alól. Később is egész sor székely katonai egység harcolt a vitéz havaselvi vajda zsoldjában olyan neves hajdú vagy székely kapitányok vezetésével, mint Makó György, Király Albert, Dömös István, Tamásfalvi János, Bekes István, Béli János, Harali István és sokan mások. A korabeli források azt is említik, hogy Mihály vajda oldalán több, magyar hajdúkból és székelyekből álló sereg vett részt a híres Călugăreni melletti csatában 1595 augusztusában, amikor a havaselvi vajda hada a román történetírásban számon tartott legnagyobb győzelmét aratta Szinán pasa roppant nagy számú török hada felett. Igaz ugyan, hogy a kivívott győzelem után a vajdának a szám szerint túlerőben levő török had elől vissza kellett húzódnia a hegyekbe, de ezzel is csupán az újabb támadást készítette elő. A Báthori Zsigmonddal megkötött szerződés értelmében Havaselve urala az erdélyi hadak segítségét kérte, hogy országából kiűzze Szinán pasát, aki elfoglalta Bukarestet, Tirgoviște várát, és magát ott megerősítette. A vesztély láttán Báthori Zsigmond általános hadrakelést rendelt el. Az 1562. évi nagy felkelés leverése után először szólította Erdély fejedelme az összes székelyeket is hadba. Megígérte nekik az eltiport szabadságjogok visszaállítását. A táborozásra

készülő székelyek azonban felhasználták az alkalmat, hogy újra fegyveresen lépjenek fel az őket elnyomó nemesek és székely főrendiek ellen. A gyülekező székely had a Brassó melletti Feketehalomnál ütötte fel táborát, és fejedelmi szabadságlevelével kiállítását követelte. Noha a nemesség ezt ellenezte, Báthori Zsigmondnak szorongatott helyzetében nem volt mit tennie, ugyanis kellő haddal nem rendelkezett a székely tábor feloszlására, de nem is mellőzhette őket, ha sikeresen akart szembeszállni a fenyegető török hadakkal. Engedet tehát a székelyek követelésének, s 1595. szeptember 15-én hosszas tárgyalások után kiállította szabadságlevelét, amelyben megfogadta, hogy felszabadítja a jobbágyok alól mindazokat, akik hadra kelnek, visszaállítja a székelyek jogát széki kapitányaik és királybíráik választására, tiszteletben tartja a székely szabadságjogokat, és ősi szokás szerint lajstromba, az úgynevezett székely lustrába vezeti be azoknak nevét, akik a hadjáratból kivesszük részüket, s ezzel szabad státusukat biztosítja. A Báthori Zsigmond kiállította szabadságlevelével és a hozzá kapcsolt lustra volt az első fejedelmi okmány, amely a székely szabadságok rendszerét írásba foglalta, és annak ellenére, hogy nem mindenben érvényesült a táborozó székelyek kívánsága, mind az egyének, mind pedig az egész székelység hadviselésből és katonáskodásból fakadó jogait rögzítette. A szabadságlevelének kihirdetése után ősi szokás szerint véres kardot hordoztak végig az egész Székelyföldön, ezzel adták tudtára mindenkinek az általános mozgósítást. Bár a korabeli források eltérően jelölik meg a táborba szállt székely hadak létszámát, a szemtanúk hűsz- és huszonnyolcezer, Havaselvére induló székely harcosról írnak. Az adatok kritikai elemzése és összevetése kétségtelenül bizonyítja, hogy az egész erdélyi hadnak kétharmadát és a Szinán pasa ellen induló egyesített erdélyi, havaselvi és moldvai hadsereg felét a székely gyalogosok és lovasok hada alkotta. A fejedelem kilencezer új stájeri puskát osztott szét a székely gyalogosok között. Ezzel is növelte ütőképességüket. A havaselvi hadjárat első alaposabb román feldolgozása már külön is kiemelte a székely had szerepét. Nicolae Bălcescu ugyanis a Mihály vajda tetteinek szentelt mindmáig klasszikusnak tartott művében beszámol a székelyek hősiességéről, a Tirgovište ostrománál és bevételénél, Bukarest és Giurgiu felszabadításánál és az egész török hadnak Havaselvére történt kiűzésében tanúsított bátor kiállításáról, elszánt merészségéről. Helyszűke miatt nem idézhetjük mindazokat a korabeli forrásokat, beszámolókat, amelyek a székelyeknek 1595 őszen a havaselvi véres küzdelemben véghez vitt hadi tetteiről szólnak.

A roppant nagy véráldozat és hősiesség ellenére a nemesség visszavonatta Báthori Zsigmonddal a hadjárat előtt kiállított szabadságlevelét. 1595 decemberében az országgyűlésre összeült kiváltásos rendek semmisnek, érvénytelennek nyilvánították a feketehalmi szabadságlevelét, és a községek vezetőit maguk elé idézték, letartóztatták és lefejezték. A rászédés és az adott szó megszegése joggal fogant bosszút, a fegyveresen hazatért székelyek újabb támadásra készültek a nemesség ellen, székenként választottak maguknak kapitányokat, szervezték a felkelést. Igen ám, de a nemesség megelőzte őket. Az összes székely székék központjába (székes helyeire) megtorló hadakat küldött, amelyek 1596 elején vérbe fojtották a felkelést, megrendezték a népi tudatban „véres farsang” néven ismert kegyetlen megtorlást. Mindez csak tovább szította az ellenszenvet és a bosszút a Báthoriakkal és a nemességgel szemben, a székelyek készen álltak bárkinak a szolgálatába állani, aki szabadságaik visszaállítását megfogadja, és a Báthoriak meg a nemesség ellen lép fel.

Mihály vajda mindezt jól tudta, s kiváló politikus- és hadvezérként ki is aknáztta, amikor 1599 őszen rászánta magát, hogy átkeljen a Kárpátokon. Számolt a székelyek döntő fontosságú hadával, idejében felismerte, hogy ha a székely hadat maga mellé állítja, vagy legalábbis semlegesíti, a Báthori Andrással vívott csatában nyert ügye lesz. Már 1599 szeptemberében a Ploiești és Stroești melletti táborban tárgyalásokba bocsátkozott a hadaiban küzdő székely kapitányokkal. Ezeket küldte ki a Székelyföldre, hogy a maga és Rudolf császár nevében ígérjék meg a székely szabadságok visszaállítását, és vegyék rá a székelyeket a melléje való csatlakozásra. Számítása bevált, mert midőn Báthori András, későn ugyan, de tudomást szerzett Mihály vajda igazi szándékáról, hiába hívta hadába a székelyeket, azok elpártoltak mellőle, és elsőként a kézdíszékiek álltak át a Barcaságba benyomult havaselvi hadakhoz. A döntő sellemberki ütközetben a székelyek zöme Mihály vajda mellett küzdött, s november 3-án és 28-án a havaselvi vajda most már a császár helytartójának minőségében kiállította a székely szabadságleveléket. Mihály vajda szabadságleveléi, minden ellentmondásosságuk ellenére, valójában biztosították a székely szabadságjogokat, s ezzel szorosabbra vonták az együttműködést. Hiába ígért bármit a vajda mellől elpártolt Csáki István, hiába fenyegette a szász patriciátus a székelyeket földjük felperzselésével, mindaz nem vert éket közéjük és a vajda közé. A székelyek akkor sem hagyták cserben, amikor Rudolf császár

küldöttei Mihályt felszólították, hogy távozzon Erdélyből, mert a tartományt magának óhajtja fenntartani. A prágai udvar Mihály vajda személyében csupán esz-közt látott, és csak arra akarta felhasználni, hogy kardjával Erdélyt elfoglalja. Amikor Mihály nyíltan is fölfedte szándékát, és visszautasította a neki szánt eszközszerepet, Giorgio Basta, a császári hadak vezére, addigi szövetségese szembe fordult vele. Am a székelyek most sem fordítottak hátat a vajdának, sőt a miriszlói ütközetben 1600. szeptember 18-án több mint kétezren estek el, hogy a menekülésre kényszerült vajdai hadakat fedjék. Mintegy 13 ezer gyalogos és ugyanannyi lovas vett részt Mihály vajda küzdelmeiben 1600-ban, abban az évben, amely mint az egyesítés éve győkezett meg a román nemzeti tudatban és történetírásban. Valójában csaknem az egész székely had csatlakozott 1600 tavaszán a vajda hadseregéhez a moldvai hadjárat idején. Miután Mihály vajda kiűzte az országból a lengyel párti Ieremia Movilă vajdát, és uralma alá hajtotta Moldvát, a hozzá hűen ragaszkodó székelyekből állított őrséget a fontosabb várakba. Így például Suceava várát a Kaptury János kapitánysága alatt álló székelyek őrizték és védtek még akkor is, amikor a Moldvába vonuló lengyel hadak Jan Zamojszky kancellár vezetésével újra visszahozták az ország trónjára Ieremia Movilă vajdát. A székelyek eltorlaszolták a lengyel hadak előtt az utakat akkor is, amikor Jan Zamojszky 1600 őszén arra készült, hogy Erdélybe vonulva elfogja a magára maradt menekülő Mihály vajdát. Az együttműködésnek alapját Mihály vajda székelypolitikája biztosította, amely tiszteletben tartotta a székely közösségi szabadságokat, felszabadította a jobbágy-ságra kényszerített székelyeket, mert hadi erejükre csakis így számíthatott. Tette ezt még akkor is, amikor országgyűlési határozataiban a nemesi kiváltságokat védte az ország jobbágytömegeivel szemben, és a hadviselés költségeinek fedezése céljából mind súlyosabb terheket rótt az ország lakosságára. Magyar íródeákokat alkalmazott udvaránál, hogy levelezését a székely székekkel és városokkal ezek anyanyelvén folytathassa. Ilyen körülmények közepette a székelyeknek is érdekükben állott kitartani a vitéz vajda mellett, mert így szabadságaikat biztonságban tudták. Mihály vajda székelypolitikájának hatékonyságát bizonyítja, hogy maga Báthori Zsigmond is ezen okulva kénytelen volt változtatni a székelyekkel szemben tanúsított magatartásán. 1601 decemberében már maga állította ki Déván a székelyeknek szabadságleveleket, s azoknak saját jól felfogott érdekében igyekezett érvényt szerezni. Mihály vajda tapasztalatain okulva, annak minden következményével számolva kezdeményezett új székelypolitikát Bocskai István, és ezzel állította maga mellé a székelyeket a Habsburg-ellenes felkelés idején. Az egész székelységet állandóan forrongásban tartó társadalmi feszültségek megszüntetésére tett kísérletet Bethlen Gábor is, amikor a fejedelmi hatalom és az ország függetlensége érdekében oltalma alá vonta a katonáskodó székely rendeket, igyekezett gátat vetni az önkéntes jobbágyosodás vagy az erőszakos jobbágyosítás folyamatának.

A történelmi körülmények alakulása s a velük szorosan összefüggő társadalomstruktúra fejlődése teremtette meg a székelyek hadi fontosságának alapját a feudalizmus korában. Ezzel vele járt egy bizonyos társadalmi tudat kialakulása is. Nincs tehát okunk arra, hogy akár ez esetben is faji vagy etnikai sajátosságokból fakadó mozgatórugókat keressünk. Ha a történelemben párhuzamok után nézünk, nem is kell nagyon messze kereshünk a hasonlatosságokat. Moldvában és Havaselvein is felleljük azokat a szabadparaszti vagy részben kismemesi rétegeket, amelyek a fegyverviselés jogán évszázadokon át sikerrel védtek szabadparaszti állapotukat, mint ahogyan védtek a Hunyad, Hátszeg és Fogaras vagy akár Kóvár vidéki román kenézek, bojárok és kismemesek. Gondoljunk csak Moldvára Ștefan cel Mare idejében, akinek hadát zömében a moldvai szabadparasztköz rézei néven ismert népes rétege alkotta. De még Tudor Vladimirescu híres olténiai pandúrjai is főleg az ottani szabadparasztság soraiból kerültek ki. Némi hasonlatosságot mutat, persze távolról sem lényegtelen eltérésekkel, a XVI. század második felében és a XVII. század elején kialakult magyar hajdúság. Ha viszont távolabbi vidékek felé tekintünk, a hasonlatosság felöltik a doni orosz és a zaporozsei ukrán kozákság, a svájci, sőt a svédországi katonáskodó szabadparasztság helyzetével, szerepével. A székely-magyar katonai együttműködése a románokkal, s a román szabadparaszti rétegekkel való történelmi párhuzama ebből a sajátos helyzetből fakadt, ez alkotta a közös küzdelmek alapját az egymásra utaltság szükségzerűségében. Hagyományt alkotó múltunknak szerves része ez az együttműködés, és párhuzam, melynek feltárása a kölcsönös megbecsülés és tisztelet szellemét, tudatát erősíti.

Tudjuk, hogy mindazoknak, akik történelemkutatásunknak az utóbbi években elért eredményeit figyelemmel kísérték, a fenti sorok újat nem mondanak. Vállaltuk mégis e rövidre szabott összefoglalást, hogy ezzel a megfogalmazott elvárásnak eleget tegyünk, hiszen — úgy véljük — az ismeretterjesztő tanulmányok közlése

még mindig nem aknázza ki a lehetőségeket és adottságokat, még mindig adós maradt a szocialista tudat formálásában. Azzal is számoltunk, hogy a helyszűke miatt az árnyalatok rovására egyszerűsítettünk, lényeges mozzanatok maradtak ki az összefoglalóból, de ha az olvasó kedvet kap a megjelent szakkönyvek és tanulmányok elolvasására, gondolom, célt nem tévesztettünk.

Demény Lajos

Temesvár kultúraépítő polgármestere

Temesvár modern nagyvárosként fogadta a XX. századot. A korszerűsödésben néhány lépéshosszal megelőzte patinás műemlékekkel ékeskedő településtársait; nem annyira vársáncos, tavorózsás múltjára, hanem inkább a haladás áldásaival érkező jövőre figyelmeztet. A várjelleg feladása után széles sugárutakkal kötötte, fűzte a központi maghoz a régi városnegyedeket, hogy a színes „villanyosok” mellett a lovaskocsik s az egyre sűrűbben feltűnedező csodagépek, az autombilok is kényelmesen elférjenek rajtuk, s hogy elégséges hely maradjon a nyárfák, akácfa-sorok számára is. Az első urbanisztikai tervet Ybl Lajos műépítésszel és Kovách Aladár „királyi főmérnökkel” készítette el a város, míg az újabb „felmérési, városbővítési és szabályozási terv” Szesztay László műegyetemi magántanár munkája. „A városok fejlődése rendszerint egy központ felé irányul — írta századunk elején Temesvár közművelődésügyi tanácsosa, Bellai József. — Temesvár ezzel szemben centrifugális irányban fejlődik, s míg más városok monumentális új köz- és magánépületeiket rendszerint régi szűk utcáikban lebontott házak helyére építik, addig Temesvár nagyobb szabású palotáit a városrészek között amerikai módon nyitott új utcákban, előre megrajzolt körutakon s parkok mellett emeli, hol azokat az adott viszonyoktól függetlenül, a legjobb perspektíva előre kiszemelt hatása szerint helyezheti el.” A neoklasszicista és szecessziós bérpaloták s középületek között a legmutatósbakat olyan építésszek tervezték, mint Székely László, Alpár Ignác, Baumgarten Sándor, Baumhorn Lipót, Ybl Lajos, Schumann Ignác és Reiber János. Esteledéskor kigyúltak a villanygömbök és az ivlámpák, fényükben a büszke ragyogással, hogy Európában először itt, a Bánság központjában állították utcai szolgáltatba az elektromos áramot 1884 októberében. A kései krónikás meg sem tudja mondani, hány gép, technikai újdonság és ipari eljárás alkalmazásáért, bevezetéséért, meghonosításáért illeti meg Temesvárt az országos elsőség. Tizenegy irányba pöfögtek ki a századfordulón a gőzösök a vidék legnagyobb vasúti csomópontjáról, míg a Bega-csatornán mindkét irányba áruval megrakottan úsztak a különböző zászlók alatt navigáló hajók. Az iparnak külön városrésze volt, az új üzemek, gyártelepek azonban már nemigen fértek el a nagyvárosra nőtt Gyárvárosban, s ezért meglehetősen gyors iramban a Józsefváros vasút felőli oldalát s az Erzsébetváros külső széléit is meghódították.

Feltétlenül több oka van a rohamos fejlődésnek. Az összetevők kusza nyalábjából egyetlen tényezőzt kívánunk kiemelnünk ezúttal kiemelni: az önmegbecsülést. A város többek között azért tudott lépést tartani a haladással, mert hosszú évtizedeken át rátartian ki következetesen „respektálta” önmagát. Történetének szerencsésebb korszakaiban ugyanis olyan művelt, sokoldalúan felkészült férfiakat helyezett a városbírói, majd a polgármesteri székre, akiknek merszük és bátorságuk volt a kísérletezésre, az úttörés kockázatainak vállalására. A városvezetők sorában szép számban akadtak olyanok is, akik pennájukat nemcsak az akták, szerződéses aláírására használták, hanem a műzások szolgálatára is elszegődötték; lapszerkesztőként, költőként, szónokként, helytörténészekként is nevet és magas fokú elismerést szereztek. A hazai német irodalomtörténet sokra értékeli a versekkel és drámákkal jelentkező Johann Nepomuk Preyer tevékenységét, akinek városmonográfiája ma is érdekes és hasznos. Preyer Hunyadi László tragédiáját dolgozta fel egyik színművében, s rendszeres munkatársa volt az első temesvári magyar nyelvű lapnak, a Pesty Frigyes szerkesztette *Delejtűnek* is. A korszerű Temesvár legcéltudatosabb megálmodójának, dr. Telbisz Károlynak a beszédei és cikkei is kötetbe gyűltek, hogy felidézzék a város újabb kori történetének ünnepi pillanatait. Geml József több mint félszáz esztendő telt a város szolgálatában, s még főjegyző korában ő indította meg, és éveken át szerkesztette Temesvár hivatalos lapját, a *Városi Közlönyt*. Több lapnak volt a szerkesztője és munkatársa Cornel

Grofşoreanu is, aki egyik lelelkesebb támogatója volt a Gusti-féle szociológiai mozgalomnak.

Az író-polgármesterek sorát Joseph Klapka — Klapka Györgynek, az 1849-es szabadságharc tábornokának édesapja — nyitotta meg, aki a reformkor idején, 1819 és 1833 között, állt a város élén. Vezetésével lendült neki Temesvár a fejlődésnek.

A város lakossága a múlt század első negyedében tízezerről 12 500-ra emelkedett, habár a malária bőségesen szedte áldozatait: minden 11,5 lakosra jutott évente egy haláleset. Voltak hónapok, amikor a temesvári nagy gyógyszerárban — amelyet Joseph Klapka apja, a tudós hajlamú, természetrajzi megfigyeléseket végző Karl Klapka bérlet — naponta 17-18 font kinint adtak el. Az 1831-es és az 1836-os kolerajárványok idején két és fél ezer temesvári pusztult el. Ennek ellenére az 1848-as forradalom előestéjén 2045 házában 4476 család, pontosan 18 103 személy lakott. Temesvár a lakosság létszámát tekintve ebben az időben a Monarchiában a 37., Magyarországon pedig a 13. helyen állott. Fél évszázaddal azelőtt — a XVIII. század végén — még mindössze 156 ház állott Temesvár belvárosában. A város gyarapodása, a népesség szaporodása, az igények növekedése sok iparost vonzott a Bánság katonai és közigazgatási központjába. A Temesváron élő mesterek, kézművesek épp a Joseph Klapka polgármesterré választását megelőző években s az azt közvetlenül követő időszakban tömörültek erőteljes céhekbe. A városi tanács és a polgármester messzemenően támogatta a céhek alakítását. 1815-ös keltezését viselnek a németszabók, a molnárok, a viaszöntők, a magyarszabók, a szürszabók, a kerékgyártók és kovácok, a németszűcsök és kesztyűsök, a lakatosok, a sarkantyúsok, a puskaművesek, az óráskok, az öntők és ráspolymetszők, a gombkötők és zsinórverők, a harangöntők, az ötvösök és rézművesek, a tímárok, az üvegesek, az esztergályosok és más szakmák céhlevelei. A következő években állították ki a magyartímárok (1816), a csizmadiák, a szűcsök, vargák (1817), halászok és mészárosok (1818), a kordoványosok (1817), a szappanosok (1828), a fazekasok (1829), a hentesek (1835), a harisnyakötők, takácsok, posztőkészítők és paszományosok (1839) szabadalomlevelét. A XIX. század közepén már nem kevesebb, mint 1575 kézműves és 93 kereskedő működött Temesváron. A téglagyárban 1854-ben már ötmillió darab téglát égettek. Megújultak, fejlődtek a XVIII. században alakult gyárak, s a XIX. század elején újak keletkeztek. Különösen nagy hírnévnek örvendett a sztearingyár, a pasztellceruza-gyár, a két olajgyár, a három szeszegető, a bőrgyár, a líkorgyár. Az egyik szeszegetőt egyébként vejevel, Anton Sprunggal társulva Joseph Klapka alapította, s ő vezette évtizedeken át a város legnagyobb nyomdáját is.

Abban az időben nemcsak a művészeteket meg az irodalmat termékenyítette meg a kor forradalmakat érlelő, nemes eszményektől fűtött, szélsőségek közt viharzó romantika lázas szelleme, hanem az egyéni sorsokat is mélyesen átítatta, meghatározta. Joseph Klapka életútja, kimagasló alakja sem nélkülözi a romantikus vonásokat. Közéleti pályája, egyéni sorsa egyaránt regénybe illő. Felemelkedett a sikerek, az elszánt nekibuzdulások, a jelentős közérdekű cselekedetek csúcspontjaira, ugyanakkor azonban a kudarcok, az anyagi gondok, a becsületsértő rágalmozások poklait is megjárta. Vállalkozó kedvű, a közérdeket következetesen szem előtt tartó, tette kész férfiú volt Joseph Klapka, akit a sikertelenségek, bukások sem tudtak letörni; hitet és erőt tudott meríteni az újrakezdéshez, a töretlen bizakodáshoz.

Tizennyolcadik életévét alig töltötte be a városi gyógyszerárak tulajdonosának és bérelőjének fia, amikor részt vett a Napóleon ellen viselt háborúban. Főhadnagyként kilencven embert vezényelt a nem sok dicsőséget termő hadjáratban, s „bátorságával és józan életével” kiérdemelte feljebbvalói és tisztársai megbecsülését. A háború forgatagából visszatérve fiatalon, alig húszesztendőskorában feleségül vette Dávid Teréziát, s nemcsak hűséges élettársat kapott, hanem házasságkötése révén tulajdonába került a város egyedüli nyomdája. A városi tanács 1807. március 20-án állította ki számára a városi polgárságról szóló oklevelet, s adta meg a jogot, hogy temesvári nyomdász- és könyvkötőmesterként működhessen. Nagy lendülettel látott a nyomdászszakma minél alaposabb elsajátításához. A vállalatát terhelő adósságok, a bécsi bankbukást követő 1811-es devalváció ellenére, amelyek próbára tették a fiatal nyomdatulajdonos rátermettségét, Joseph Klapka a felszínen tartotta magát: lapalapítással kísérletezett, hónapokon át kiadta a jórészt politikai és hadi tudósításokat közlő *Tagsberichtet*, jól jövedelmező kalendáriumot szerkesztett, s egyre változatosabb és tartalmasabb alkalmi kiadványokat jelentetett meg. A vidéki nyomdák a múlt század elején épp a legnagyobb hasznót hajtó könyveket nem nyomtathatták, a tankönyvek, a román, a szerb és a zsidó könyvek kiadása a pesti egyetemi nyomda kizárólagos kiváltsága volt. A mostoha körülmények ellenére

Joseph Klapka virágzóvá tette üzemét, amely mihamar tízezer forintot jövedelmezett. Hatvan bála papírost használt fel évente a temesvári nyomda, amelyben általában egy faktor, két szedő és négy nyomtató dolgozott. A fiatal Klapka más jellegű üzleti vállalkozásokba is belevágott: két esztendeig négytagú társaság tagjaként a temesvári színház bérlője volt, majd 1815-ben megnyitotta a Bánság első kölesönkönyvtárát és nyilvános olvasótermét — a nyomtatott katalógusok tanúsága szerint közel négyezer könyv várta itt az érdeklődőket —, s két évtizeden át hozzáértéssel és elismerésre méltó szakszerűséggel vezette. A könyvvállomány 58 százalékát tudományos és ismeretterjesztő művek alkották. A szépirodalmi kiadványok közt helyet kaptak a világirodalom klasszikusainak legjelentősebb művei. A túlnyomórészt német, kisebb hányadában latin, magyar, illetve francia nyelvű könyvek a XVIII. század utolsó harmadában és a XIX. század első évtizedeiben láttak napvilágot Magyarországon s a nyugat-európai államokban. Klapka a könyvtár állományát vásárlások útján és saját nyomdája kiadványaival állandóan gazdagította, így tette hozzáférhetővé a polgárság számára a tudományok s az irodalom értékes alkotásait.

Vagyoni helyzete, műveltsége következtében Joseph Klapka Temesvár egyik legtekintélyesebb polgára lett. Kezdetben „városi árvaatyává” választották, majd 1819-ben ő lett Temesvár első polgármestere. Másfél évtizeden át „önzetlenül, buzgósággal és erélyes kézzel” intézte a város ügyeit. Felívelő közéleti pályájára sötét árnyékot vetettek időnként a kiméretlen sorscsapások. Negyedik gyermeke születésekor meghalt a hűséges élettárs, Dávid Terézia, s alig egy hétre rá édesapját, a Morvaországból II. József idején a Bánságba települt nagy tudású Karl Klapkát is eltemette. Pereskednie kellett a tetemes atyai örökség miatt az őt kismizmizni akaró leánytestvéreivel. Másodszor is megnősült, a gyönyörű Kehrer Juliannát vette feleségül. A vármegyei és városi hivatalnokok közül többen is szemet vetettek a fiatalasszonyra, köztük olyanok is, akik vénasszonyokat béreltek fel megkönyvezésére. Ostromuk nem járt eredménnyel, s ezért régi szokás szerint a férjen siettek megbosszulni magukat. Gáncsolták üzleti vállalkozásait, s névtelen feljelentésekben próbálták befektíteni a nádor és a császár előtt. A város polgársága vallási és nemzeti különbség nélkül Klapka pártjára állt, s aláírásaikkal ellátott „bizalmi nyilatkozatban” utasították vissza a rosszindulat szülte hamis vádakát. A városi tanács később a követeknek küldött *Utasításban* is kitért a feljelentések kérdésére: „Szükséges kiemelni a városok ügyében szokásba jött nyomozásokat és denúnciaciókat, melyek különösen a kincstári biztosok részéről tapasztalt névtelen vagy álnév alatti feljelentések által oly mélyen sértik a városok méltóságát és úgy egyes személyek, mint az egész városi tanács szabad és független eljárását. Ezen legkivált újabb időben nagy mérvben elterjedt titkos feljelentések ellen azok biztos elhárítása céljából szükséges lévén az országgyűlésen is állást foglalni, a követ urak az ilyenek megszüntetésére tőlük telhetőleg is igyekezzenek.”

Választott követként az 1825. szeptember 11-én kezdődött pozsonyi diétán egyébként Joseph Klapka polgármester és Nikolits András főjegyző képviselte Temesvár városát. Egy évvel a „reformországgyűlés” megnyitása előtt Joseph Klapka újra özvegyen maradt: újabb két gyermeket — Juliannát és Györgyöt — hagyva árván, Kehrer Julianna is meghalt. A ház, amelyben Klapka György, a szabadságharc későbbi tábornoka, „Komárom hős védője” született, ma is áll a temesvári Caruso utcában: földszintjét — szerencsés találat az a véletlennek — a megyei könyvtár gyermekosztálya használja. Joseph Klapka 1826-ban harmadszor is megnősült, de Anna Pachmann von Eggensdorf „nem bírta a temesvári klímát”, s rövid bánsági tartózkodás után visszatért Bécsbe. A hat félévát felfogadott asztalnyok és segítőkész rokonok nevelték. A fiúk közül hárman a katonai pályát választották, csak József maradt a szülői háznál, hogy a nyomda s a könyvtár vezetésében apjának segítkezzen. Az országgyűlések elhúzódtak, a kétszer is követte választott Joseph Klapkának nemigen jutott ideje üzleti vállalkozásai szervezésére, irányítására. Többször is nehéz anyagi helyzetbe került. „Atyám anyagi állása napról napra rosszabbra fordult — írta *Visszaemlékezéseiben* gyermekkorát felidéző Klapka György. — Először is nem vezettek bennünket többé abba a szép kertbe, amelyet a városon kívül bírtunk, el kellett adni. Nemsokára ezután azt beszéltek, hogy szülőházunkban sem maradhatunk tovább, mert atyám kénytelen azt másnak átadni; végre csakugyan ki is költöztünk onnan és a Gyár városban béreltünk szobát, ahol nekem a szobák oly hideg és ridegnek tetszettek és én magamat oly szerencsétlennek éreztem, mintha a sors csapásait, melyek szegény atyámat sújtották, én is vele együtt hordoznám.” Vejenek, Anton Sprung gazdag temesvári polgárnak írja életének erről a szakaszáról Joseph Klapka: „Keresetemben egyszerre megakadva, a nyomdai személyzetnek — melyet kevésbitenem

semmi esetre sem lehetett — és nagyszámú családomnak eltartásáról kelletvén gondoskodnom, csaknem emberfeletti erőre volt szükségem, hogy a gondok terhe alatt össze ne roskadjak.“ Polgármesteri hivataláról megpróbált többször is leköszönni, hogy vállalatai felvirágoztatásával hathatósabban foglalkozhasson, hogy még több időt szentelhesse élete nagy szenvedélyének, a közművelődésnek. Olajgyárat és szeszgyárat alapít Anton Sprunggal társulva, de igazi örömét azokban a tartalmas, bátor hangú hetilapokban lel, amelyeket a húszas-harmincas évek fordulóján sorra megindított. A *Banater Zeitschrift* főleg közgazdasági és tudományos cikkeket közöl, két színházi szaklap, a *Notizen über die dramatischen Leistungen der Bühne-Gesellschaft*, valamint az 1830-ban napvilágot látó *Thalia* a temesvári színház valamennyi előadásáról kimerítő bírálatot közölt. „A temesvári modern hírlapirodalom megalapítója“, miután nyomdáját és könyvtárát eladta, kétszer is elvállalta a rangos hetilap, a több mint tíz évig fennálló *Temeswarer Wochenblatt* szerkesztését. A cselekvő nyugtalanság, a köz érdekeit szolgáló jobbító szándék idősebb éveit is beragyogta. A közéletből az önkényuralom sötétségében szülővárosába, Aradra vonult vissza, ahol 1863. május 12-én, hetvenhét esztendőskorában hunyt el. Nyomdászként, gyáralapítóként, közhivatalnokként, könyvtárosként és lapszerkesztőként Joseph Klapka felmérhetetlenül sokat tett Temesvár gazdasági, társadalmi és kulturális felemelkedéséért. A reformkor embereszménye testesült meg benne. Széles látókörű, erős akaratú, tette kész férfiú volt, aki életre szólóan eljegyezte magát a szociális, ipari és szellemi kibontakozással. Figyelő szemét az országra s a nagyvilágra vetette, és a felhalmozott ismeretek kincsestárjára alapozva bátran vállalta a legkülönbözőbb területeken a magvetés, az úttörés feladatát.

Érdemes rámutatni, hogy nyomdászként is szívesen jelentetett meg olyan könyveket, amelyek a hazai és külföldi „hasznos tapasztalatok“ népszerűsítésére, az új eredmények, felfedezések propagálására vállalkoztak. Kielégítette a céhek gyakorlati igényeit is, német és magyar nyelvű „vándorlókönyveket“ nyomtatott számukra. Több mint négyezer példányban jelentette meg a maga szerkesztette könyvnaptárát, a *Temesvárer gemeinnütziger erheitender, belehrender Volk- und Haus-Kalendert*, amely olyan nagy sikert aratott, hogy közel száz éven át folyamatosan napvilágot láthatott. Miként a címből is kitűnik, Joseph Klapka naptárával is tanítani és szórakoztatni akart a „közhasznúság“, az ismeretterjesztés nemes célzatával. Polgármesteri hivatala másfél évtizede alatt szabályoztak és kövezték ki a belvárosi utak jelentős részét; nagy gondot fordított a köztisztaság fenntartására, az ivóvíz- és csatornahálózat bővítésére. A vármegye és a város összefogásával épült meg az első „tsinált út“, amely a Bánság központját az ország belsejével összekötötte. A város határában ma is áll az a hatméteres obelisz, amelyet a jelentős esemény tiszteletére emeltek, s amelyen latinul, németül és magyarul örökítették meg a nagyszabású vállalkozás legfontosabb adatait. Írásos feljegyzésekből tudjuk, hogy az országútnak ezt a szakaszát „Kövé János főszolgabíró, Meskó Ezechiel alszolgabíró, Török János csanádi püspök, Anton Schneller parancsnokló tábornok, Franz Momir várparancsnok, Muslay László alispán, Bedekovich Tamás kamarai adminisztrátor és Joseph Klapka polgármester idejében“ kövezték ki 1830-ban és 1831-ben. Sokat jelentett a rohamosan iparosodó Temesvár számára ez a köves út, amely élenkebbé tette a nyersanyag- és áruforgalmat. Klapka városvezetői tisztsége idején került tető alá a rendőrség, valamint az evangélikus templom és iskola épülete. A maga létesítette üzemek mellett több új, nagy fontosságú gyár kezdte meg működését Temesváron.

Valósággal rajongott a színházért. Megnagyobbította és korszerűsítette a színház régi épületét, és Schmidt Antal városi építésszel új színházat is terveztetett, amelynek felépítésére Klapka visszavonulása miatt már nem kerülhetett sor. Mindezt elkövetett annak érdekében, hogy Temesvárra jó szintársulatok szerződjenek. Theodor Müllernek, a tehetséges direktornak s a város színházrajongó közönségének köszönhetően — s ebben a Klapka alapította színházi lapoknak is nagy részük volt — épp Joseph Klapka polgármestersége idején emelkedett legmagasabb csúcsára a temesvári német nyelvű színjátszás.

Joseph Klapka fiatalon elkötelezte magát a haladásnak. Felfogásában, törekvéseiben, addigi tettei helyességében egyértelműen megerősítették az 1825-ös országgyűlés eszméi, amelyek új célkitűzéseket és távlatokat jelöltek ki. Nagy érdek-lődéssel követte a diéta munkálatait, s nem kevesebb, mint negyvenhat „követi jelentésben“ számolt be az ország függetlenségének, védelmének, művelődésének, iparának, kereskedelmének legégetőbb kérdéseit felvető előterjesztésekről, hozzászólásokról és vitákról. Különösen nagy visszhangot keltettek a temesvári kövekben Széchenyi István szavai, mert maguk is a kereskedelmi, a vám- és iparviszonyok rendezésének sürgetésére kaptak megbízást. Temesvár, a Bánság gazdasági és közigazgatási központja érezte, úgymond, „leginkább azon nagy akadályok

nyűgét, melyek által a honi ipar és kereskedelem hátrányára a külföldi érdekeket védő vámrendszer a csereforgalmat nálunk egészen elnyomta és lenyűgözte". Joseph Klapka a reformmozgalom elszánt harcosává vált. Pozsonyból hazatérve *Banater Zeitschrift für Landwirthschaft, Handel, Künste und Gewerbe* címmel henteente kétszer megjelenő lapot alapít, amely a műszaki újdonságok megismertetését, a közgazdasági, az iparfejlesztési kérdések taglalását, a mezőgazdaság korszerűsítésének sürgetését tekintette elsődrendű feladatának. Helyi vonatkozású cikkeket is közölt a lap. Elemezte többek között a vasárnapi iskolában tanuló iparos tanoncok általános műveltségének, elméleti fölkészítésének kérdését, s ismételten foglalkozott a bányászati gabonatermesztés fejlesztésének adottságaival, az üvegyártás meghonosításának problémáival. Oratsek Imre temesvári „fizikus-üvegművész” megfigyelései alapján 1828 júliusától kezdődően — elsőként hazánkban — meteorológiai összefoglalókat, a hőmérsékletre, a széljárásra, a légnyomásra vonatkozó adatokat közölt a lap. A hazai ipar és mezőgazdaság fellendítését a *Banater Zeitschrift* legfőképpen a világ gazdasági életének megismertetésével, a pozitív tapasztalatok népszerűsítésével kívánta szolgálni. Hasábjain helyet biztosított épp ezért az utazó, a „világjáró” mezőgazdászok, kereskedők, mesteremberek beszámolóinak, s rendszeresen átvette vagy kivonatolta a kor rangos külföldi lapjainak közleményeit. Cikkeket olvashatunk a lapban Oroszország iparáról, a gépek kihasználásáról, a gázvilágítás előnyeiről, a vörös üveg gyártási technológiájáról, a vászonfehérítés eljárásairól, a gabonáarak alakulásáról s még egy sor „időszerű” kérdésről. Csupán a szemlézett lapok és könyvek jegyzékéből is következtethetünk a szerkesztő felkészültségére, tájékozottságának rendkívül széles körére, törekvései jellegére. Az aktuális politikai utalások sem hiányoztak a lapból. J. Emerson 1825-ben megjelent, *A Picture of Greece* című könyvét ismertette, például, Joseph Klapka áttekinti a nemrég lezárult görög szabadságharc „rövid történetét”. Ismeretlen adatokkal egészíti ki a lap Sóvár történetét, míg nép- és tájismereti rovatában alapos tanulmányt közölt a Bánságban élő bolgárokról. A színházi rovat a kolozsvári rovat a kolozsvári magyar színtársulat temesvári vendéjátékát méltatta. Nagy elismeréssel írt Joseph Klapka Ruzitska György IV. Béla futása című dalművéről, valamint a magyar színészek igényes, magas szintű teljesítményéről.

Tartalmas és színvonalas lap volt a hetenként kétszer megjelenő *Banater Zeitschrift*, ezért csak meglehetősen szűk olvasórétegre támaszkodhatott. A közönség nagyobb hányada a minden számhoz mellékletként társuló — hirdetéseket s a piaci árakat közlő — *Intelligenz Blatt*ért vásárolta. Anyagi okok következtében 1828 őszén a lap megszűnt, munkáját valamivel szűkebbre szabott csapásokon, közzérhetőbb eszközökkel az egymást követő két színházi lap kísérelte meg folytatni. Azonban a *Notizen* s a *Thalia* sem bírta egy-egy színházi szezonnál tovább. Joseph Klapka lapszerkesztői, újságírói elképzeléseit, törekvéseit végül is a nyomdáját és könyvtárát megvásárló Joseph Beichel által kiadott *Temesvári Wochenblatt* valósította meg a legteljesebben. A tizenkét oldalon megjelenő hetilapot három éven át Klapka szerkesztette, s a *Banater Zeitschrift* és a színházi lapok hagyományait folytatta. A közgazdasági, ipari, tudományos és műszaki vonatkozású cikkeket mellett bőven közölt helyi vonatkozású tudósításokat, művelődési beszámolókat, könyvszemlélt. „A lap egészében a kor színvonalán állott — írja a *Temesvári Wochenblatt*ről Berkeszi István *A temesvári könyvnyomdászat és hírlapirodalom története* című könyvében —, kielégítette Temesvár és vidéke német közönségének igényeit. Mint ismeretterjesztő, a művészetet, az ipart és a kereskedő világot egyaránt kielégíteni törekvő hetilap pedig aligha párjára találhat e korban a vidéki hasonló lapok között. Városunk történetének is egyik kiváló krónikása. Történeti tekintetben legkiválóbb része a levelezés, mely úgy Temesvárról, mint más vidékünkbeli városból keltezte, előadja az illető városok szünügyi, zenei, kereskedelmi és egyéb újdonságait.”

Joseph Klapka, miután 1843-ban magyar nemességet kapott, egyre sűrűbben használta a Klapka József nevet. A forradalom idején egyik fia a császáriak oldalán harcolt, míg Klapka György a magyar szabadságharc hadügyminisztereként, illetve vitéz tábornokaként szerzett mulhatatlan érdemeket. Jellegzetes bányász családképlet a Klapkáéké: több nemzet, nemzetiség is magáénak vallhatja tagjait. Joseph Klapka tekintélyes vagyona végül is elemészódott a gyáralapításokban, a könyvkiadásban, a lapszerkesztésben, a kölcsönkönyvtár fenntartásában, a színház támogatásában. Elszegényedetten, de nyugodt méltósággal vonult vissza: becsülettel teljesítette azokat a feladatokat, amelyeket a sors, a társadalmi változásokat érlelő kor rászakott. A haladás, a megújulás hőse volt a romantika korában; Jókai regényalakjainak közeli rokona.

Szekernyés János